

Prof. dr hab. Krzysztof Ciałowicz
Instytut Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego
krzysztof.cialowicz@uj.edu.pl

Kraków 22 I 2025

UNIWERSYTET
JAGIELLOŃSKI
W KRAKOWIE

Recenzja

rozprawy doktorskiej pt.:

Socioeconomic Factors Influencing Household Functioning in Third Intermediate Period (1070–664 BC) Egypt: A Case Study of Tell el-Retaba

napisanej przez **mgr Agnieszkę Ryś-Jarmużek**

pod kierunkiem **dr hab. Sławomira Rzepki, prof. UW**

Wydział Historyczny

Instytut Archeologii

Przedstawiona do oceny rozprawa (359 str.) składa się z 9 głównych rozdziałów, podzielonych na liczne mniejsze części. Obfita bibliografia została zgromadzona na 21 stronach. Całość zamyka ponad 100 stronicowy, ilustrowany katalog, podzielonych na kategorie przedmiotów wchodzących w obręb zainteresowania Autorki. Zamieszczone w jego wstępnej części rysunki precyzyjnie definiują poszczególne kategorie i ułatwiają śledzenie wywodów.

W pierwszym rozdziale określony zostały sformułowane zasadnicze cele pracy i dobre uzasadnienie podjęcia tematu. Rozprawa obejmuje analizę codziennego życia ludzi zamieszkujących Tell el-Retaba w III O.P. Doktorantka słusznie podkreśla, że badanie gospodarstwa domowego na poziomie mikro umożliwia zrozumienie funkcjonowania określonej społeczności w przeszłości. Identyfikacja funkcji narzędzi oraz obszarów działalności w obrębie poszczególnych gospodarstw domowych pozwala, jej zdaniem, na poznanie i zrozumienie zarówno sfery ekonomicznej jak i społecznej, a także na odtworzenie relacji wpływających na życie jednostek i całych społeczności.

Rozdział drugi przedstawia podstawy teoretyczne badań i omawia najważniejsze stosowane metody. Opisane zostały najważniejsze rezultaty badań w Tell el-Amarna podstawowe dla zrozumienia i interpretacji dowodów odkrytych we wnętrzach domów. Kolejne stanowiska, które w

ul. Gołębia 11

PL 31-007 Kraków

tel. +48 12 663 12 79

+48 12 663 14 42

fax 12 663-12-94

archo.sekretariat@uj.edu.pl

www.archo.uj.edu.pl

kontekście analizy artefaktów przywołuje Doktorantka to Elefantyna i Tell el-Daba. Podkreśla przy tym znaczną popularność problematyki w analizach czasów Nowego Państwa i znikomą ilość publikacji dotyczącą III O.P., co jest dobrym uzasadnieniem dla podjęcia takich studiów. W rozdziale podkreślono rangę badań mikrohistorycznych i mikroekonomicznych.

W części III rozprawy zostało omówione tło historyczne i środowiskowe terenu otaczającego Tell el-Retaba. To potrzebny rozdział ponieważ wydarzenia historyczne, warunki środowiskowe czy dostęp do surowców wywierały znaczny wpływ na mieszkańców osady. Przedstawienie tła opiera się na najnowszych publikacjach i udokumentowanych źródłach. Ważny fragment zajmuje prezentacja badań polsko-słowackiej misji w Tell el-Retaba, znaczącego fortu z okresu Ramessydów

Rozdział IV ukazuje kontekst kulturowy i gospodarczy społeczności egipskiej w interesujących mgr A. Ryś-Jarmużek okresach. Podzielony on został na dwie części. Pierwsza została oparta na teoretycznych ustaleniach różnych badaczy (str. 42-44). Zasadnicze podrozdziały poświęcono omówieniu poszczególnych elementów egipskiego systemu gospodarczego, zwłaszcza produkcji i dystrybucji. Wydaje się jednak, że dla zasadniczego celu rozprawy nie były konieczne tak rozbudowane opisy, wymienianie wszystkich egipskich miar i wag oraz ich staroegipskich określeń, czy szczegółowej organizacji pracy. Niepotrzebnie obciążają one rozprawę i odcinają czytelnika od podstawowego zagadnienia.

Część druga skupia się na różnych aspektach funkcjonowania grup społecznych. I tutaj zbyt dużo miejsca zajmuje omawianie instytucji małżeństwa czy terminów odnoszących się do rozmaitych stopni pokrewieństwa. I te fragmenty nie mają bezpośredniego związku z tematem rozprawy, a więzy pokrewieństwa są nie możliwe do odtworzenia na podstawie artefaktów znanych z gospodarstw w osadach takich jak Tell el-Retaba.

W rozdziale V znajduje się analiza technologiczno-funkcjonalna artefaktów odkrytych na stanowisku. Rozpoczęto od zaprezentowania surowców oraz występujących na narzędziach śladów użytkowania. Wśród narzędzi wydzielono trzy zasadnicze surowce: kamień, kość i glinę. Metalowe artefakty zostały wyłączone z analizy, ponieważ korozja uniemożliwia

UNIWERSYTET
JAGIELLOŃSKI
W KRAKOWIE

Wydział Historyczny

Instytut Archeologii

ul. Gołębia 11

PL 31-007 Kraków

tel. +48 12 663 12 79

+48 12 663 14 42

fax 12 663-12-94

archo.sekretariat@uj.edu.pl

www.archo.uj.edu.pl

rozpoznanie śladów używania. Bardzo pieczołowicie prześledzono ślady użycia zachowane na powierzchniach narzędzi. To z kolei pozwoliło na odtworzenie funkcji narzędzia. W wielu wypadkach zarówno pierwotnej, jak i tej po zniszczeniu narzędzia i wywołanej tym zmiany funkcji. Największą grupę narzędzi tworzą te wykonane z kamienia (685), dużo gorzej reprezentowane są przedmioty z gliny (109), a marginalnie te z kości (15). Analiza traseologiczna obejmowała obserwację makro- i mikroskopową. I tak na przykład dla wyrobów kamiennych wydzielono 6 odmian śladów użycia, zilustrowanych fotografiami.

Rezultatem tej analizy jest klasyfikacja wykorzystana w rozdziale VI do zestandaryzowanego opisu wszystkich rodzajów narzędzi. Brano pod uwagę kilka głównych kryteriów: morfologię, użyty surowiec, sposób produkcji, ślady użytkowania i zużycia. Stworzona została typologia oparta na cechach morfologicznych. Wydzielono osiem głównych typów, a w dziewiątym zawarto nieliczne narzędzia nie mieszczące się w innych kategoriach. Typologia jest zdaniem Autorki narzędziem pomocniczym dla dalszych rozważań. Wprowadzeniem do omówienia poszczególnych kategorii artefaktów są rozważania terminologiczne. Z zestawienia nazw używanych w różnych publikacjach wynika wyraźnie, że w literaturze przedmiotu panuje spora dowolność określania poszczególnych przedmiotów. I tak np. w odniesieniu do narzędzi rozcierających Anglicy używają dla tych trzymanyh w ręce zarówno terminu „handstone” jak i „grinder” natomiast te stojące są klasyfikowane jako „quern” i „slab”. Podobna różnorodność panuje także w innych językach. Autorka zasadnie wybiera więc jedno określenie i konsekwentnie go stosuje.

Przedstawiona typologia, słusznie, nie jest zbyt rozbudowana składając się najwyżej z trzech podtypów. Rozważania na temat poszczególnych typów kończą omówienia surowców używanych do produkcji zaklasyfikowanych do nich narzędzi. Wszystkie typy zostały dobrze zilustrowane rysunkami i zdjęciami. Te ostatnie, wykonane w dużym powiększeniu, ukazują także różne ślady użycia i zużycia.

W następnych podrozdziałach opisane zostały kolejne etapy produkcji poszczególnych typów narzędzi poczynawszy od dobrania właściwego surowca, poprzez wybór jego najbardziej funkcjonalnej formy aż do

wytworzenia przedmiotu. Ślady użycia pozwalają na szerszy opis funkcji poszczególnych typów i egzemplarzy. Całkowicie uzasadnione jest np. zestawienie w „pary” narzędzi rozcierających (str. 76 i nast.) oraz wnioski dotyczące przygotowania narzędzia do pracy i substancji na nich rozcieranych. Pomagają w tym obserwacje etnograficzne szeroko wykorzystywane przez Doktorantkę.

Ważne i bardzo interesujące są fragmenty analizujące dalsze losy narzędzi po zaprzestaniu wykorzystywania ich w pierwotnym przeznaczeniu. Przykładowo: kamienny surowiec używany do produkcji żaren i rozcieraczy był zbyt cenny aby po zniszczeniu narzędzia wyrzucić go na śmietnik. Fragmenty żaren mogły być nadal używane jako tłuczki czy rozcieracze, albo wykorzystane w budownictwie.

Rozdział VII potraktowany został jako wstępny etap stworzenia mapy obszarów aktywności poszczególnych gospodarstw domowych. Opis domów zawiera szczegółową analizę funkcjonalną poszczególnych ich części i interpretację działań, które mogły mieć w nich miejsce. Autorka bazuje zarówno na pozostałościach instalacji (np. piece czy jamy zasobowe) jak i odkrytych w tym rejonie narzędziach i ich fragmentach. Zdaje sobie przy tym sprawę z możliwych zakłóceń wynikających z procesów postdepozycyjnych. Najważniejszym kryterium są różne stałe struktury lokowane w obrębie domów lub na ich dziedzińcach. Obecność surowców i odpadów produkcyjnych daje możliwość określenia rodzaju podejmowanych działań, podobnie jak występowanie odpowiednich typów narzędzi. Te ostatnie, zgodnie z obserwacjami etnograficznymi, mogą występować na skraju obszaru działań, gdzie je zostawiano po zakończeniu procesu. Podobnie ważnym kryterium są szczątki roślin i zwierząt, choć wiele zależy od kontekstu znalezisk.

Teoretyczne rozważania zawarte w rozdziale VII.2 są dobrym uzupełnieniem opisu kryteriów. Na ich podstawie autorka przeprowadziła szczegółową analizę poziomą podłóg odkrytych w Tell el-Retaba, wydzielając trzy etapy w funkcjonowaniu każdej struktury: zamieszkanie, opuszczenie i faza po opuszczeniu. W ramach pierwszej wydzielono trzy stadia procesów depozycyjnych. W ramach etapu opuszczenia wydzielono dwa stadia

Wydział Historyczny

Instytut Archeologii

ul. Gołębia 11

PL 31-007 Kraków

tel. +48 12 663 12 79

+48 12 663 14 42

fax 12 663-12-94

archo.sekretariat@uj.edu.pl

www.archo.uj.edu.pl

depozycji. W fazie po opuszczeniu wiele różnych czynników może oddziaływać, o czym trzeba pamiętać analizując pozostałości.

W kolejnych podrozdziałach tej części Doktorantka określa poszczególne działania podejmowane w gospodarstwach domowych na stanowisku. Dzieli je na trzy zasadnicze kategorie: 1) pozyskiwanie pożywienia (hodowla, rolnictwo, rybołówstwo); 2) przetwarzanie produktów spożywczych; 3) inne czynności podejmowane w gospodarstwach domowych. Każdej z wspomnianych aktywności poświęcony jest osobny podrozdział.

W rozdziale VII.3.2 zaprezentowano wyniki analizy artefaktów wskazujących na aktywności rzemieślnicze, zebrane w tabeli VII.2 i omówione szczegółowo w kolejnych paragrafach z podkreśleniem możliwości produkowania określonych wyrobów rzemieślniczych na stanowisku.

Kolejnymi ważnymi wnioskami wpływającymi z przeprowadzonych analiz są te dotyczące aktywności w domach w Tell el-Retaba w obszarach 9 i 10 datowanych na III O.P. Zamieszczony plan stanowiska obrazuje ich lokalizacje na stanowisku. Ta część (r. VII,4; str. 159 – 266) jest najważniejszym fragmentem rozprawy. Jest opatrzona dobrymi rysunkami i tabelami ilustrującymi fazy aktywności i jej rodzaje w oparciu o odkryte struktury i narzędzia. Zawarte w niej stwierdzenia pozwalają na uznanie recenzowanej rozprawy za duże osiągnięcie naukowe. Autorka ma jednak świadomość, że zastosowane metody nie są doskonałe, co wynika przede wszystkim z relatywnie niewielkiego zasobu danych podstawowych. Dlatego przyjmuje trzystopniową skalę odzwierciedlającą różną siłę wskaźników: realną, umiarkowaną i słabą. Pierwsza jest oparta na obecności właściwych instalacji, druga na kilku artefaktach ruchomych, trzecia na pojedynczych znaleziskach.

Ważnym wnioskiem wpływającym z analizy jest określenie wzorca aktywności w poszczególnych fazach chronologicznych (str. 269 i nast.). Generalnie można się zgodzić z wnioskami, choć niekiedy bardziej szczegółowe mogą być dyskusyjne. I tak np. na str. 274 tłumaczy się obecność kilku ości ryb w popiołach paleniska jako dowód na przygotowywanie żywności. Generalnie tak, tylko nie koniecznie w tym miejscu, bo ości mogły zostać wrzucone do ognia aby je spalić i pozbyć się śmieci.

UNIwersytet
JAGIELLOŃSKI
W KRAKOWIE

Wydział Historyczny

Instytut Archeologii

ul. Gołębia 11

PL 31-007 Kraków

tel. +48 12 663 12 79

+48 12 663 14 42

fax 12 663-12-94

archo.sekretariat@uj.edu.pl

www.archo.uj.edu.pl

W rozdziale VIII zrekonstruowano społeczno-ekonomiczną organizację osady w Tell el-Retaba na podstawie ważnych z punktu widzenia ekonomicznego i społecznego aktywności: zarządzania dostawami żywności, gospodarki odpadami i organizacji pracy. Analiza tych zachowań była możliwa poprzez porównanie ze zjawiskami znanymi z innych stanowisk, a efektem końcowym było określenie wpływu zmieniającej się sytuacji politycznej na codzienne życie mieszkańców Tell el-Retaba. Porównując silosy i inne miejsca przechowywania zapasów (4 wydzielone typy) odkryte na tym stanowisku z tymi znanymi z Górnego i Dolnego Egiptu Autorka starała się wyjaśnić dwie ważne kwestie: czy mieszkańcy Tell el-Retaba przechowywali nadwyżki żywnościowe i czy gospodarstwa domowe były ekonomicznie niezależne. Niestety w większości z nich odkryto wtórne depozyty nie pozwalające na określenie z całą pewnością co w nich pierwotnie przechowywano.

Materiał porównawczy dla konstrukcji z Tell el-Retaba został omówiony w rozdziale VIII.1.2 poświęconym metodom magazynowania w Egipcie i Nubii. I znowu zbyt rozbudowana wydaje się część odnosząca się do starożytnych nazw silosów czy magazynów, zwłaszcza że to nie wnosi nic istotnego do zasadniczych rozważań.

Dużo istotniejsze jest zestawienie różnych konstrukcji do przechowywania żywności z Tell el-Retaba (R. VIII.1.3) ukazujące jak to mogło wyglądać w innych niewielkich miastach i osadach III O.P. Słuszne też wydaje się odróżnianie silosów prywatnych od tych które mogły być własnością wspólną lub raczej podlegać administracji lokalnej czy centralnej.

Problem różnego rodzaju śmieci i odpadów stanowi spore wyzwanie dla wszystkich społeczności od prehistorii po dzień dzisiejszy. Mgr A. Ryś-Jarmużek nie zostawiła tego problemu na uboczu poświęcając mu rozdział VIII.2 swojej rozprawy. Jej zdaniem w Tell el-Retaba widać dwa różne sposoby działania. Pierwszy dotyczy przedmiotów mało lub bezwartościowych, które były usuwane na zewnątrz domów czy nie używanych pomieszczeń. Druga metoda dotyczyła przedmiotów wartościowych lub nadających się do reużycia. Te składowano w miejscach łatwo dostępnych, np. wzdłuż ścian czy w narożnikach pomieszczeń.

Powszechną praktyką było ponowne wykorzystywanie wielu uszkodzonych lub zużytych przedmiotów, szczególnie tych z trudniej dostępnych surowców.

Autorkę interesuje też określenie na podstawie przeanalizowanych materiałów organizacji produkcji w Tell el-Retaba. Stwierdza, że wytwórczość rzemieślnicza na stanowisku jest na podstawie zachowanych materiałów dość łatwa do identyfikacji. Miała ona miejsce w obrębie domostw i była związana z aktywnością poszczególnych rodzin. Ślady aktywności rzemieślniczej są jednak sporadyczne i nie zmieniają się w poszczególnych fazach chronologicznych. Można natomiast zaobserwować pewne różnice w lokalizacji produkcji w poszczególnych obszarach. Obszar 10 może zostać zinterpretowany jako rejon związany z przechowywaniem i obróbką żywności. Natomiast w obszarze 9 można wydzielić zarówno budynki mieszkalne jak i struktury łączące się z hodowlą zwierząt. Sugeruje to że głównymi zajęciami mieszkańców osady były te związane z życiem codziennym, prowadzone w obrębie gospodarstw domowych. Nie ma także śladów powiązania ich z produkcją na rzecz władzy centralnej, czy dowodów na istnienie wyspecjalizowanej produkcji rzemieślniczej. Rolnictwo, hodowla zwierząt, i rybołówstwo były prawdopodobnie głównym zajęciem mieszkańców, a produkcja była skupiona na wytwarzaniu przedmiotów na własny użytek i na potrzeby wymiany na lokalnym rynku.

Zamykająca rozprawę część IX podsumowuje jej najważniejsze osiągnięcia, choć zbyt dużo miejsca poświęcono powtórzeniu stwierdzeń z części wstępnej rozprawy. Najważniejszym wnioskiem jest stwierdzenie, że Tell el-Retaba w III O.P. była niewielką osadą, w której podstawą utrzymania mieszkańców było rolnictwo, a przede wszystkim hodowla zwierząt.

W rozprawie pojawia się kilka niewielkich błędów. I tak w zapisie przypisów np. na str. 26 brakuje roku wydania w odnośniku do Murray. Jest tylko polski wyraz: data. Na str. 105 jest zapis Spinazzi-Lucchessi (Spinazzi-Lucchesi 2018, 34–37), choć wystarczyłaby data wydania po nazwisku przed przypisem. Źle jest też zapisany przypis na str. 153 ...Fulcher's experiential research (Fulcher 2022, 65–87), zwłaszcza że przypis jest jeszcze raz powtórzony na końcu tego zdania. W spisie treści i na str. 266 jest błąd w tytule podrozdziału: jest VIII.5 powinno być VII.5.

UNIwersytet
JAGIELLOŃSKI
W KRAKOWIE

Wydział Historyczny

Instytut Archeologii

ul. Gołębia 11

PL 31-007 Kraków

tel. +48 12 663 12 79

+48 12 663 14 42

fax 12 663-12-94

archo.sekretariat@uj.edu.pl

www.archo.uj.edu.pl

Podsumowując trzeba podkreślić, że recenzowana rozprawa doktorska prezentuje wysoki poziom wiedzy kandydatki, dlatego stwierdzam, że spełnia ona warunki określone w art. 13.1 Ustawy z dnia 14 marca 2003 r. o stopniach naukowych i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule w zakresie sztuki (Dz.U. nr 65 poz. 595 z późn. zmianami) oraz w rozporządzeniu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego z dnia 19 I 2018 w sprawie szczegółowego trybu i warunków przeprowadzania czynności w przewodzie doktorskim, postępowaniu habilitacyjnym oraz postępowaniu o nadanie tytułu profesora (art. 178 ust. 1-4 Ustawy z dnia 20 lipca 2018 r. Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce - Dz.U. 2024 poz.1571) i wnioskuję o dopuszczenie **mgr Agnieszki Ryś-Jarmużek** do dalszych etapów przewodu doktorskiego. Uważam również, że rozprawa powinna zostać wyróżniona i po usunięciu nielicznych błędów oraz skróceniu wspomnianych wyżej zbyt rozbudowanych fragmentów opublikowana.

Prof. dr hab. Krzysztof Ciałowicz

UNIWERSYTET
JAGIELLOŃSKI
W KRAKOWIE

Wydział Historyczny

Instytut Archeologii

ul. Gołębia 11

PL 31-007 Kraków

tel. +48 12 663 12 79

+48 12 663 14 42

fax 12 663-12-94

archeo.sekretariat@uj.edu.pl

www.archeo.uj.edu.pl